

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे या संस्थेचे त्रैमासिक ॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक ७ – डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

- शके १९४४
- वर्ष : ९०
- पुरवणी अंक : ७

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- डॉ. गिझाला हाशमी
- डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम
- प्रो. मोहम्मद असरार

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंदे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

२८. १९९० नंतर महाराष्ट्रातील राजकारणाचे बदलते प्रवाह – एक राजकीय सिंहावलोकन
- डॉ. एन. डी. बालपांडे ----- १२४
२९. नोकरी करणा-या स्त्रियांमध्ये स्तनांच्या कर्करोगाविषयीची जागृकता
- प्रा. विभावरी केवलराम नखाते, प्रा. डॉ. उषा खंडाळे ----- १२९
३०. गडचिरोली जिल्ह्यातील दारिद्र्य निर्मुलनाकरीता पायाभूत सुविधेची आवश्यकता
- निलेश अरूण दूर्गे, प्रा. डॉ. प्रकाश बी. तितरे ----- १३१
३१. मोडी लिपीचिन्हांचे स्वरूप आणि देवनागरी लिपीचा त्यावरील प्रभाव
- डॉ. निलेश एकनाथराव लोंढे ----- १३७
३२. भारत अमेरिका संबंधातील नवीन प्रवाहाचा उदय
- सहा. प्राध्या. पवन महंत ----- १४१
३३. उदाजी चैव्हाण व्यक्ती आणि कर्तृत्व (इ.स. १६९२-१७६२)
- प्रा.डॉ.प्रज्ञा भा. कामडी ----- १४७
३४. महान शूर सेनापती, संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव यांचे मोगल- मराठा संघर्षातील
-ऐतिहासिक विश्लेषण
- प्रा.प्रमोदिनी ज्ञा. खोरगडे (सातंगे) ----- १५१
३५. ग्रामीण कथाकार -अशोक कौतिक कोळी
- प्रा.डॉ. प्रवीण घारपुरे ----- १५६
३६. भारतातील अनुसूचित जाती-जमातींसाठी घटनात्मक तरतुदी
- प्रा. डॉ. विश्वनाथ आत्माराम दरेकार ----- १६१
३७. जागतिकीकरण व भारतीय उच्च शिक्षण
- प्रा.डॉ. राजेश प्रल्हाद कांबळे ----- १६५
३८. प्राचीन मराठीतील संतकवींची साहित्यदृष्टी
- प्रा. डॉ. राकेश कभे ----- १६८
३९. आधुनिक मराठी कवयित्री
- डॉ. राखी जाधव ----- १७३
४०. ग्रामीण भागातील शालेय बालकांच्या वजन व उंचीचे प्रमाणित मापानुसार तुलनात्मक अध्ययन
- सौ. मेघा मोहन रतकंठीवार, डॉ. माधुरी नामदेव कोकोडे ----- १७७
४१. शंकरराव खरात यांचे 'तराळ-अंतराळ' या आत्मचरित्राचे प्रगल्भ स्वरूप
- प्रा. डॉ. रिता द. वाळके (डंभाळे)----- १८१
४२. वाढत्या नागरीकरणाचा अभ्यास (संदर्भ : जळगाव शहर)
- डॉ. सचिन भास्कर कुंभार ----- १८५

वाढत्या नागरीकरणाचा अभ्यास (संदर्भ : जळगाव शहर)

डॉ. सचिन भास्कर कुंभार

अर्थशास्त्र विभाग

डॉ. अण्णासाहेब जी. डी.बेंडाळे महिला महाविद्यालय, जळगाव
मो. नं. ९५९५४३०७७४, sachinkmbhr59@gmail.com

प्रस्तावना :

भारत हा एक खेड्यांचा देश असून भारतातील ६८.८% लोकसंख्या खेडे भागात राहते. यावरून स्पष्ट होते कि, भारतात शहरांची संख्या व तिथे राहणाऱ्या लोकांच्या संख्या विकसित देशांच्या तुलनेत कमी आहे. परंतु स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतात नवीन तंत्रज्ञानावर आधारित अनेक उद्योगांची स्थापना झाली. ही उद्योग प्रामुख्याने शहरी भागात स्थापन झाले व त्यात मोठ्या प्रमाणावर रोजगारांच्या संधी निर्माण झाल्यात या संधीचा लाभ घेण्याच्या उद्देशाने ग्रामीण लोकसंख्या शहराकडे धाव घेऊ लागली त्यामुळे नागरीकरणाचा वेग वाढून शहरांच्या आकारात वाढ होऊ लागली अशा परिस्थितीला शहरीकरण किंवा नागरीकरण असे म्हणतो. सामान्यपणे नागरीकरण म्हणजे नागरी भागातील लोकसंख्येची व त्यांच्या क्षेत्राची सतत होणारी वाढ होय. नागरीकरण ही अशी प्रक्रिया आहे कि ज्यात ग्रामीण भागातील लोकसंख्या नागरी वसाहतीकडे स्थानांतरीत व केंद्रित होत असते. प्रो. थॉमसन व लेविस यांच्या मते, ज्या प्रकीय अंतर्गत देशातील लोकसंख्या वेगाने शहरात येऊन वास्तव्य करतात त्याला नागरीकरण असे म्हणतात.

भारतात नागरीकरणाचे अनेक कारणे आपल्याला सांगता येतात, त्या मध्ये औद्योगीकरणात वाढ, रोजगार संधी, वाहतुकीच्या सोयीत वाढ, दुष्काळाची स्थिती, शहर जीवनमानाचे आकर्षण, नियोजनाचा लाभ, सामाजिक वातावरण, जीवन सुरक्षा, उत्तम सोयी - सुविधा यात शिक्षण, रोजगार, निवारा, दळणवळण, पिण्याचे पाणी व मनोरंजन इ. विविध सोयी शहरी भागात सहज उपलब्ध होत असल्यामुळे ग्रामीण भागातील लोक शहरी भागाकडे प्रवृत्त होतात आणि यामुळे शहरीकरण घडून येते. या शहरीकरणामुळे शहराचा आर्थिक, सांस्कृतिक विकास होतो, व्यावसायिक रचनेत बदल होत असतो. ग्रामीण भागातून मोठ्या प्रमाणात श्रम पुरवठा सहज उपलब्ध होतो असे अनेक फायदे सांगता येतात. त्या सोबतच नागरीकरणाचे काही तोटे देखील आहेत. वाढते झोपडपट्टी, राहण्याची व्यवस्था,

वाहतुकीची समस्या, प्रदूषणाची समस्या, गुन्हेगारी प्रवृत्तीत होणारी वाढ, वाढलेल्या शहरीकरणा मुळे प्रशासनावर पडणार अतिरिक्ततान अशा समस्या निर्माण झालेल्या दिसून परंतु देशातील सर्वच शहरांचे जे नागरीकरण मुळे नुकसांच झाले असे देखील नाही काही शहरांचा या नागरीकरणामुळे फायदा देखील झाले दिसते, जळगाव शहराच्या पश्चिमे कडे गिरणा नदी असल्याने त्या दिशेला शहर हद्द वाढ नैसर्गिकपणे थांबते, बदलत्या काळानुसार व शहरातील विविध कारणांनी वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे शहरात राहण्यासाठी जागा अपुरी पडू लागल्यामुळे शहर हद्दीबाहेर वसाहती वाढू लागल्या, शहरीकरण आणि वाढत्या लोकसंख्येमुळे शहराच्या इतर सर्व भागात लोकवस्ती झपाट्याने वाढू लागली. अशा वाढलेल्या वस्त्यांचे मुळे कोणत्या समस्या आहेत आणि जळगाव शहराच्या नागरीकरणाच्या कोण-कोणत्या समस्या निर्माण झाल्यात यांचा अभ्यास करण्यासाठी संशोधक विद्यार्थिनीनी 'वाढत्या नागरीकरणाचा अभ्यास' हा विषय संशोधनासाठी घेतलेला आहे.

उद्दिष्टे :

- १) जळगाव शहरातील वाढत्या लोकसंख्या प्रवृत्तीचा अभ्यास करणे.
- २) जळगाव शहरातील नागरी सुविधांचा अभ्यास करणे.

गृहितके :

- १) जळगाव शहरातील लोकसंख्या स्थलांतरणामुळे वाढ होत आहे.
- २) जळगाव शहरातील नागरिकांना नागरी सुविधा पुरेशा प्रमाणात मिळत नाही.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोतावर आधारित आहे. प्राथमिक माहिती ही अनुसूची, प्रश्नावली, निरीक्षण यांचा वापर केला जाणार आहे. साधा यादृच्छिक नमूना निवडण्याच्या पद्धती मधील लॉटरी नमूना पद्धतीने जळगाव शहराचे ०५ विभाग

पाडून संकलित केली आहे. प्रत्येक विभागातून १० कुटुंबांची निवड करण्यात आली आहे. दुय्यम माहिती विविध कार्यालये, प्रकाशित व अप्रकाशित प्रबंध, शासकीय अहवाल, पुस्तके, मासिके, इंटरनेट व वर्तमान पत्रातून माहिती घेतली आहे.

भारतातील नागरीकरणाचे स्वरूप :

२०११ च्या जंगणनेनुसार भारताची लोकसंख्या ही १२१ कोटी पेक्षा ही अधिक आहे. एकूण लोकसंख्ये पैकी ३१.१६ % नागरी लोकसंख्या आहे. आपल्या देशात १० लाखांपेक्षा अधिक लोकसंख्या असणारी ५० शहरे दिसून येतात. मुंबई ही देशातील सर्वात जास्त लोकसंख्या असलेले शहर आहे. मुंबई नंतर कोलकाता, दिल्ली, चेन्नई असा क्रम लागतो तर राज्यांचा विचार करता एकूण लोकसंख्येशी नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण हे गोवा ४९.८%, मिझोराम ४९.६%, तामिळनाडू ४४ % आणि महाराष्ट्राचे ४२.४% आहे. या वरून असे लक्षात येते की, गोवा ही देशातील सर्वात जास्त नागरीकरण झालेले राज्य आहे असून दिल्ली हे केंद्रशासित प्रदेशात जास्त नागरीकरण झालेले आहे. तर देशात सर्वात कमी नागरीकरण हे हिमाचल प्रदेश व बिहार राज्यांमध्ये झालेले दिसून येते.

महाराष्ट्र राज्यातील नागरीकरणाचे स्वरूपाचा अभ्यास करता राज्याची एकूण लोकसंख्या ११कोटी २३लाख ७४हजार ३३३ ही २०११ च्या जनगणने नुसार आहे, यापैकी नागरी लोकसंख्या ०५ कोटी ०८ लाख १८ हजार २५९ इतकी आहे. नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण एकूण लोकसंख्येच्या ४५.२२% इतके आहे. राज्यात १० लाखांपेक्षा अधिक लोकसंख्या असणारी शहरे म्हणजे मुंबई, पुणे, नागपूर, नाशिक, औरंगाबाद ही चार शहरे आहेत. ज्याभागात अधिक लोकसंख्या एकवटलेली असते, म्हणजेच लोकसंख्येची घनता जास्त आहे, त्या भागात बिगरकृषी व्यवसाय करणाऱ्यांचे प्रमाण ३/४ पेक्षा जास्त असते, आणि शिक्षण, व्यापार, वाहतूक दळणवळण, बँका, मनोरंजनाची साधने उपलब्ध असतात, त्या भागासाठी विविध भौतिक सुविधा, अत्याधुनिक सोयीसुविधा उपलब्ध असल्याने नागरिकांचे राहणीमान उंचवलेले असते, अशा मानवी वस्तीला आपण नगर असे म्हणतो. शहराच्या लोकसंख्येनुसार व नगराच्या विकासानुसार शहराचे होणारे संक्रमण कालीन शहर, छोटे शहर, मोठे शहर व महानगर असे वर्गीकरण केले जाते.

जळगाव शहरातील लोकसंख्येची प्रवृत्ती :

या मध्ये लोकसंख्येच्या प्रवृत्तीची महाराष्ट्राच्या नागरीकरणाच्या संदर्भात जिल्हानिहाय तुलना केली आहे. देशातील प्रमुख शहरातील लोकसंख्या स्थलांतरणामुळे वाढली आहे. शहरातील स्थलांतरणाची कारणे व त्या कारणांचे एकूण स्थलांतरणाशी

असलेले प्रमाण विचारात घेतले आहे. स्थलांतरण देशांतर्गत, देशाबाहेरील आणि राज्यांतर्गत अशा तीन प्रकारचे आढळून आले आहे. स्थलांतर याचा शब्दशः अर्थ एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाणे असा असला तरी सामाजिक भूगोलानुसार स्थलांतर या संकल्पनेत दोन ठिकाणामधील अंतर, जाण्याचा हेतू आणि कालावधी या तिन्ही गोष्टींना महत्त्व आहे. एक कायमचे निवासस्थान बदलून दुसऱ्या गावी दीर्घकालीन अथवा कायम वास्तव्यासाठी जाण्याची प्रक्रिया म्हणजे स्थलांतर होय.

सन २०११ च्या जनगणनेनुसार जळगाव जिल्ह्याची लोकसंख्या ४२.२९ लाख एवढी आहे. सन २००१ च्या लोकसंख्येशी तुलना करता सन २०११ च्या जनगणनेत जिल्ह्याच्या लोकसंख्येत १४.९% नी वाढ झालेली आहे. लोकसंख्येचा दशवार्षिक दर लक्षात घेता सन १९९१-२००१ या दहा वर्षात असणाऱ्या वाढीच्या दराच्या तुलनेत सन २००१-२०११ या दहा वर्षात घट झालेली दिसते. सन २००१ च्या जनगणनेप्रमाणे लोकसंख्येच्या बाबतीत जळगाव जिल्ह्याचे स्थान राज्यात ०८ वे होते ते सन २००१-२०११ या दशकामध्ये ०८ व्या क्रमांकावर कायम आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार जळगाव जिल्ह्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या ग्रामीण भागात ६८.३ % तर ३१.०७ % लोकसंख्या नागरी भागात राहतात. जळगाव जिल्ह्यात २० शहरे आहेत. यापैकी जळगाव येथे महानगरपालिका व भुसावळ येथे 'अ' वर्ग नगरपरिषद असून चोपडा, चाळीसगाव, अमळनेर, पाचोरा व जामनेर या झबफ वर्गात आहेत. यावल, फैसपूर, रावेर, सावदा, एंडोल, धरणगाव, पारोळा, वरणगाव या नगरपरिषदांचा 'क' वर्गात आहेत तर बोदवड, मुक्तानगर व शेंदूर्णी या तीन नगरपंचायतींना समावेश आहे. कांडारी, निंभोरा, टाकळी प्र. चा., व पाचोर (ग्रामीण) ही चार गणना शहरे आहेत.

स्थलांतरणामुळे मुंबई शहराची लोकसंख्या ६६% वाढली, नाशिक शहराची ६७.३%, पुणे शहराची ५९% आणि जळगाव शहराची २००१ च्या जनगणनेनुसार ०३ लाख ६८ हजार ५७९ इतकी नोंदवली गेली होती, २०११ मध्ये ०४ लाख ६० हजार ४६८ होती तर २०२१ मध्ये ०५ लाख ७७ हजार आहे. या जळगाव शहराचा लोकसंख्या वाढीचा दर अनुक्रमे १९९१-५.६३% , २००१-३.६३%, २०११ - २.४३% , २०२१ - २.१२% असा आहे म्हणजेच मागील दहा-दहा वर्षांचा अभ्यास केल्यास जळगाव शहराची लोकसंख्या घटत्या दराने वाढत असल्याचे स्पष्ट होते. वाढत्या लोकसंख्ये सोबतच शहराला विविध समस्यांनी ग्रासले असून, झपाट्याने वाढणाऱ्या लोकसंख्येला आळा घालण्याची गरज तज्ञांकडून व्यक्त केली जात आहे. शहराचा व जिल्ह्याचा वाढता भार विकासास

मारक ठरत असून, यामुळे प्रशासनाला नियोजन करण्यातही अडचण येत आहे. नागरी सुविधांची जबाबदारी जिल्हा प्रशासनाची असते. मात्र लोकसंख्या वाढत असतानाच दुसरीकडे मात्र कर्मचऱ्यांची संख्या जैसै थेच असल्याने अनेकांना नागरी सुविधांपासून वंचित राहावे लागत आहे. मागील चार वर्षांपासून शहर व जिल्ह्याला पाणीप्रश्न भेडसावत आहे. वाढत्या लोकसंख्येचा सर्वाधिक ताण पाणीपुरवठा करण्यावर दिसून येत आहे. स्थलांतराचे वाढते प्रमाण - घरातील सदस्यांची संख्या अधिक झाल्याने त्या प्रमाणात गावात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होत नाहीत. तसेच शिक्षणासाठीही अनेक विद्यार्थ्यांचे ग्रामीण भागातून शहरात स्थलांतर होत आहे. त्यामुळे शहराचे विकासाच्या दृष्टिकोनातून केलेले सर्वच नियोजन ढासळत आहे. पर्यटन, शिक्षण, नोकरी या सार्यासाठी शहरात दाखल होऊन स्थायिक होणार्यांचे प्रमाणही वाढल्याने शहराच्या लोकसंख्येत वाढ होत आहे. वाढत्या लोकसंख्येचा ताण विविध यंत्रणांवर दिसून येत आहे. वाढती गुन्हेगारी, आरोग्याचा प्रश्न, शाळा, महाविद्यालयांतील दाखले या सार्यावर लोकसंख्यावाढीचा ताण दिसून येत आहे.

सारणी क्र. १

शहरीभागात पिण्याचे पाणी पुरवठा

क्र.	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	होय	३८	७६%
२.	नाही	१२	२४%
	एकुण	५०	१००%

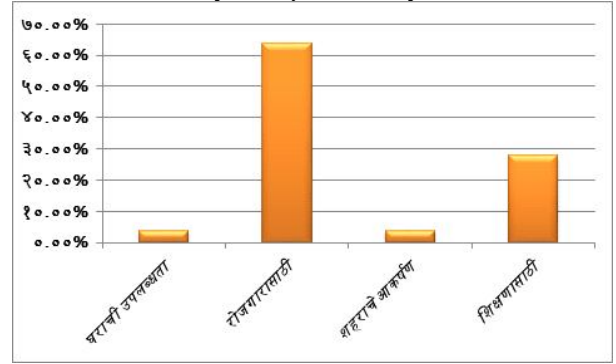
(स्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

शहराच्या विस्तारित भागात पिण्याचे पाणी पुरवठा ७६% कुटुंबाना होतांना दिसतो तर २४% कुटुंबाना मात्र आज ही पिण्याच्या पाणीचा पुरवठा वेळेवर केला जात नाही. कारण शहराची प्रचंड वाढती लोकसंख्या, दररोज निर्माण होणारे नवनवीन कारखाने, उद्योग, शहराचे विस्तारीकरणा मुळे पाण्याची मागणी वाढते परिणामी यांना पुरेल एतके पिण्याचे पाणी पुरवणे अशक्य आहे आणि म्हणूनच पाण्यासाठी इतर मार्गांचा अवलंब केला जातो. शहराच्या ज्या विस्तारित भागात पिण्याचे पाणी पुरवठा होत नाही, त्या भागातील कुटुंब पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्थाही पाण्याचे ट्रंकर मागवणारे ४१.६६% आहेत, ५०% कुटुंबांनी मात्र कुपनलिका द्वारे आपली गरज पूर्ण करीत असतात.

घराची उपलब्धता यासाठी ०४% निवेदकांना वाटते, रोजगारासाठी सगळ्यात जास्त स्थलांतर हे ६४% झालेले आढळते. तर शिक्षणासाठी होणारे स्थलांतर हे २८% इतके आहे. याचाच अर्थ रोजगार व शिक्षणासाठी कायमचे निवासस्थान

बदलून दुसऱ्या गावी दीर्घकालीन अथवा कायम वास्तव्यासाठी होणारे हे स्थलांतर जास्त असल्याचे दिसून येते. शहरी ही अर्थव्यवस्थेची मुख्य केंद्रे असतात व औद्योगिकरणामुळे लोकांना रोजगार संधी उपलब्ध होईल या अनुशंगाने ग्रामीण लोक शहराकडे स्थलांतरीत होतात लघु उद्योग, बचत गटा अंतर्गत स्वयंरोजगार, उद्योग अशा ठिकाणी रोजगार उपलब्ध आहे. बचत गटा अंतर्गत स्वयंरोजगारात आता दिवसेंदिवस वाढ होतांना दिसून येत आहे कारण अशा बचत गटांना शासन/बँके मार्फत कर्ज मिळून व्यवसाय सुरू करून रोजगार निर्माण होतांना दिसून येते.

आलेख क्र. ०१

(स्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

सारणी क्र. ०२

स्थलांतरणामुळे तुमचा व कुटुंबाचा आर्थिक विकास झालेला आहे का ?

क्र.	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	होय	४१	८२%
२.	नाही	०९	१८%
	एकुण	५०	१००%

(स्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

८२% निवेदक आर्थिक विकास झाला असे होय म्हणतात तर १८% निवेदकांनाचा आर्थिक विकास पाहिजे त्या प्रमाणात झालेला दिसून येत नाही असे वाटते. प्रत्येक व्यक्तीस आपली आर्थिक स्थिती, जीवनमान दर्जा सुधारावा समृद्ध आणि संपन्नतेबरोबर स्वयंपूर्ण जीवनाची अभिलाषा प्रत्येक व्यक्तीच्या मनात असते, त्यासाठी व्यक्ती स्थलांतराचा स्थळ व वेळ हा विचारात घेऊन अर्थाजनाच्या हेतूनेच शहरामध्ये स्थलांतर होऊन आर्थिक विकास करतात.

सारणी क्र.०३

निवास (घर) स्वता:च्या मालकीचे आहे का ?

क्र.	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	होय	३३	६६%
२.	नाही	१७	३४%
	एकुण	५०	१००%

(स्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

३४% निवेदक अद्यापही स्वतःचे घर घेण्यास असमर्थ असून ६६% निवेदकांनी मात्र स्वतःचे घर घेतलेले दिसून येते. कारण रहिवासी जागेची समस्या आणि झोपडपट्टीची समस्या हे दोन्ही प्रश्न परस्परांना पूरक आहेत. औद्योगिकरणामुळे नागरीकरणाचा चालना मिळते हे औद्योगिकरण शहराचा आसपास होतांना दिसते त्यामुळे ग्रामीण भागातून मोठ्या संख्येने आलेल्या लोकांना सामावून घेण्यास जळगाव शहर समर्थ असलाचे आढळते.

सारणी क्र.०४

शहरीभागात मुबलक प्रमाणात शिक्षणाची सुविधा आहे का ?

क्र.	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	होय	४३	८६%
२.	नाही	०७	१४%
	एकुण	५०	१००%

(स्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

१६% निवेदकांना नाही वाटत कि शहरात पुरेशा प्रमाणत शिक्षण उपलब्ध आहे, मात्र ८४% निवेदकांना वाटते कि, या शहरीभागात शिक्षणाची सुविधा ची मुबलक प्रमाणत आहे. कारण शिक्षण ही आधुनिक काळातील अन्न, वस्त्र, निवारा या मुलभूत गरजांएवढीच महत्वाची गरज बनली आहे. नागरीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये अनेक शैक्षणिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. नगराच्या लोकसंख्येत मोठ्या प्रमाणात विद्यार्थी संख्या असते. शहरामध्ये खाजगी आणि सरकारी शिक्षण संस्था असतात.

सारणी क्र.०५

शहरातील वस्त्यांमध्ये कायदा व सुव्यवस्थेचा प्रश्न गंभीर बनला आहे का ?

क्र.	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	होय	३२	६२%
२.	नाही	१८	३६%
	एकुण	५०	१००%

(स्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

३६% निवेदकांना कोणताच प्रकारचा गंभीर प्रश्न निर्माण झालेला नाही. मात्र ६२% निवेदकांच्या मते ग्रामीण भागातील अर्थव्यवस्थेत आणि जीवनमानात कंटाळलेले तसेच शहरी जीवनाची, अर्थाजनाची, उत्तम राहणीमान, मनोरंजन, करमणूक इ. अभिलाषेने लोक शहराकडे आकर्षित होतात आणि अमर्याद लोकसंख्या वाढीमुळे घनदाट घनतेमुळे लोक मिळतील त्या जागेवर, फुटपाथवर, नाले, गटारांवर अतिक्रमण करून ती वस्ती अतिशय गुंतागुंतीची होऊन एकीकडे गुन्हेगारी आणि लोकसंख्या झपाट्याने वाढत असतानाच दुसरीकडे मात्र पोलिस कर्मचार्यांची मोठ्या प्रमाणावर कमतरता भासत आहे. जिल्ह्यातील ४२ लाख लोकसंख्येसाठी केवळ ३५०० कर्मचारी व अधिकारी कार्यरत आहे. परंतु प्रत्यक्षात आज ४२०० पोलिसांची गरज आहेत. त्यामुळे ७०० ने पोलिसांची संख्या वाढविण्याची आवश्यकता आहे. परिणामी अशा शहराच्या वाढीव भागात शासन व प्रशासनास कायदा व सुव्यवस्थेचा प्रश्न गंभीर बनला आहे.

सारणी क्र.०६

शहरीभागात आरोग्याच्या समस्या निर्माण होतात का ?

क्र.	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	होय	३८	७६%
२.	नाही	१२	२४%
	एकुण	५०	१००%

(स्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

२४% निवेदकांना आरोग्य विषयक कोणत्याही समस्या या नागरीकरणा मुळे निर्माण झालेल्या नाही असे वाटते, तर ७६% निवेदकांना मात्र या वाढत्या नागरीकरणामुळे निर्माण झालेली आणखी एक मुलभूत समस्या म्हणजे आरोग्याची समस्या होय, शहरीकरणामुळे अनियंत्रित, अमर्यादित, घनदाट आणि बकाल लोकवस्ती निर्माण होतात. त्यामुळे सांड पाण्याची गैरसोय, सुलभ सौचालयांची कमतरता, केरकचऱ्यांचे ढिगारे, गटर नाल्यांचा अभाव, व्यसनाधीनता, घनकचरा यासारख्या गोष्टी दिसून येतात. परिणामी हिवताप, मलेरिया, डेंगू, साथीचे रोग या सारखे रोगांनी पछाडलेल्या लोकवस्त्या दिसून

सारणी क्र.०७

शासनाच्या विविध योजनांचा लाभ मिळतो का ?

क्र.	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	होय	३१	६२%
२.	नाही	१९	३८%
	एकुण	५०	१००%

(स्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

६२% निवेदकांच्या मते शासनाच्या विविध योजनाचा त्याना मिळणाऱ्या विविध योजनाचा लाभ मिळतो तर ३८% निवेदकांना मात्र कोणत्याही प्रकारचे शासनाच्या कोणत्याही योजनाचा लाभ होत नाहीकारण शहराची लोकसंख्या दिवसा गणित वाढत असते. त्यामुळे यासर्व प्रशासकीय सेवा कोलमडून पडतात. शहरात शासनाच्या विविध योजनांचा लाभ नागरिक घेतात त्या योजनेमध्ये शिधा वाटप(रेशनींग दुकाने) ६१.२१% निवेदक घेतात, शासना मार्फत पुरवलेल्या १२.९०% निवेदक आरोग्याच्या सुविधांचा लाभ घेतात आणि घर पोहच गॅस सिलिंडर या सेवांचा लाभ २५.८०% निवेदक घेत आहे. शहराच्या विस्तारित भागाचा अक्राळ विक्राळ वाढत जाणाऱ्या लोकसंख्येचे पूरक अशा प्रशासकीय व नागरी सुविधांची पूर्तता करणे ची एक समस्या या नागरीकरणामुळे निर्माण झालेली आहे. परिणामी नागरी सुविधांची समस्या प्रशासना समोर निर्माण झालेली दिसून येते.

नागरीकरण ही विकास प्रकारामधील एक अपरिहार्य घटना असली तरी नागरीकरणाच्या विकासासाठी व निश्चित वास्तव उपाययोजना केल्यास नागरिकांच्या समस्या निर्माण होणार नाही शासनाने ग्रामीण औद्योगीकरण यावर भर देऊन स्थानिक गरजा पूर्ण करणारे व कृषी क्षेत्रास पोषक व पर्यायी छोटे उद्योग ग्रामीण भागात सुरू केल्यास रोजगार निर्मिती होऊन रोजगाराच्या निमित्ताने शहराकडे होणारे स्थलांतर रोखता येईल त्याचप्रमाणे ग्रामीण भागात पायाभूत सेवा उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत, त्यामुळे देखील ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे होणारे स्थलांतर कमी करण्यास मदत होईल तसेच नागरी लोकसंख्येचे विकेंद्रीकरण झोपडपट्टी सुधारणा नवीन शहराचे नियोजन निवासी पायाभूत सुविधा गर्दीवर नियंत्रण यातून अनेक समस्येचे निर्मूलन होण्यास मदत होईल व आधी नागरीकरणाचे विघातक परिणाम कमी करता येणे शक्य होईल.

निष्कर्ष :

१. जळगाव शहराच्या विस्तारित भागात ७६% निवेदकांना पिण्याच्या पिण्याचा पुरवठा हा केला जातो.
२. जळगाव शहरात रोजगाराच्या ७६% संधी उपलब्ध असून त्यात बचत गटावर आधारित स्वयं रोजगारावर आधारित रोजगार हा ४७.३६% आहे.
३. जळगाव शहरामध्ये ६४% निवेदकांचे रोजगारानिमित्त स्थलांतर होऊन ८२% कुटुंबाचा आर्थिक विकास झालेला आहे.
४. जळगाव शहरात ६०% आपत्ती व्यवस्थापना संबंधी उपाय योजना उपलब्ध आहे.

५. जळगाव शहरातील ७०% वाहतूक कोंडी होऊन प्रवासासाठी बराचसा वेळ खर्च होत असतो.
६. जळगाव शहराच्या विस्तारित भागात ६२% निवेदकांना नागरीकरणामुळे कायदा सुव्यवस्थेचा प्रश्न गंभीर होत आहे.
७. जळगाव शहराच्या विस्तारित भागात ७६% निवेदकांना नागरीकरणामुळे आरोग्य संबंधी समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.
८. जळगाव शहरात ८४% निवेदकांना शिक्षणाच्या सुविधा मुबलक प्रमाणात उपलब्ध आहेत.
९. शासनाच्या विविध योजनांचा लाभ ६१.६२% निवेदकांना मिळतो.
१०. ६६% निवेदकांचे घर स्वतःच्या मालकीचे आहे.
११. ८२% निवेदकांना शहराच्या विस्तारित भागात घनकचऱ्याचा अधिक त्रास होतो.
१२. नागरीकरणामुळे ६८% निवेदकांना शहराच्या विस्तारित भागात गुन्हेगारी प्रवृत्ती वाढ होत आहे.

उपाय योजना :

जळगाव शहरातील समस्या सोडविण्यासाठी पुढील काही उपायांची अंमलबजावणी करावे.

१. शहरातील विविध ठिकाणाच्या अतिक्रमणविरोधी कारवाई करावी.
२. गटार लाईनच्या स्वच्छतेवर भर द्यावा.
३. नियमितपणे कचरा संकलित करण्यात यावा.
४. रस्ते डांबरीकरणाचे काम फारच निकृष्ट प्रतीचे आहे याकडे लक्ष द्यावे पास बाइकस्वार लुटारू वर नियंत्रण आवश्यक आहे.
५. बायो मेडिकल वेस्ट डिस्पोजल मधील अनियमितता दूर करावी.
६. जळगाव शहर पूर्वी पासून असणाऱ्या झोपड्यांना संरक्षण द्यावे.
७. हॉकर्स झोन बाबत कारवाई करावी
८. पिण्याच्या पाण्याचे बिल न भरणाऱ्या वर जनजागृती करावी.
९. शहराच्या विस्तारित भागात सार्वजनिक उद्यानाचा जागेवर सौंदर्यीकरण करावे
१०. पर्यावरणाला धोका निर्माण होणार नाही अशा ठिकाणी डंपिंग गार्डची निर्मिती कराव.
११. जीवितास आणि मारक इमारती पाडण्यात याव्यात मनपाची जळगावची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी शासनाने मदत करावी.

१२. मलनिस्सारण केंद्रांची संख्या वाढविण्यात यावी.
 १३. शासना (स्थानिक स्वराज्य संस्थान) मार्फत जळगाव शहरातील विविध समस्यांचे निराकरण करावे.

संदर्भ :

१. घरपुरे विठ्ठल- सामाजिक व सांस्कृतिक भूगोल, पृ. ६५, ६६, ६८, ६७.
२. खडसे भा. कि. - भारतातील सामाजिक समस्या, पृ. ६६, ६७, ६९,
३. वैद्य वसंत - भारतीय सामाजिक समस्या, पृ. १५ ते २०
४. Census of India 1991 to 2011.

५. अर्थशास्त्रासाठी संशोधन पद्धती- डॉ.के.बी.गिरासे. अथर्व पब्लिकेशन.
६. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१३, २०१५, २०२०, २०२१.
७. माधव बिरादार, महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
८. <https://www.google.com/amp/s/divyamarathi.bhaskar.com/amp/news/MAH-NMAH-JAL-world-population-day-and-jalgaon-relation-3511485.html>.

